

KOVÁCS Evelin

Sátoraljaújhely társadalma a számok mögött

A geoinformatikai vizsgálatok új utakat nyithatnak a történeti térszerkezet megismeréséhez, azonban mindössze néhány olyan írás látott eddig napvilágot, amely a történeti forrásokat a GIS (Geographical Information System – Földrajzi Információs Rendszer) segítségével elemzi. Demeter Gábor és Bagdi Róbert tehát úttörő feladat elvégzésére vállalkoztak 2016-ban megjelent monográfiájukban.¹ A szerzőpáros a GIS szoftver használatával az 1869-es népszámlálás² megmaradt felvételi íveinek adatait hozzárendelte az 1870-es sátoraljaújhelyi kataszteri térképhez, hogy így mutassa be a zempléni megyeszékhely társadalmának rétegzettségét és térbeli elhelyezkedését. A választott módszertan, az elvégzett elemzés felveti a kérdéseket: követendő-e a GIS szoftver történeti kutatásokban való felhasználása, kik tudják bevonni kutatásukba a szoftvert, milyen típusú vizsgálatok során van alkalma a kutatóknak a GIS-t használni. A könyv alcíme azt sejteti, hogy ezekre a kérdésekre a monográfia választ ad.

Az elemzés a két szerző közös munkája, az egyes fejezetek szerzősége nem állapítható meg. A monográfia megírása előtt Tringli Istvánnal³ dolgoztak együtt a sátoraljaújhelyi népszámlálás⁴ feldolgozása során, illetve Bagdi Róbert és Demeter Gábor önállóan is jelentettek meg tanulmányokat Sátoraljaújhely társadalmával kapcsolatban. Bagdi publikációit 2004 óta követhetjük nyomon, ez alapján a szerző kezdettől fogva statisztikai elemzések keretében vizsgálta a történeti forrásokat, érdeklődése középpontjában a migráció, az asszimiláció, illetve a földrajzi adottságok társadalmi folyamatokat befolyásoló szerepe álltak. 2008-ban publikált először Sátoraljaújhely 19. század végi társadalmával kapcsolatos munkát, ekkor a település vonzáskörzetét határozta meg.

Demeter Gábor 2002 óta közöl írásokat a földrajztudomány témakörében, 2003 óta jelentet meg történeti tematikájú tanulmányokat. 2004 óta publikál együtt Bagdi Róberttel, a sátoraljaújhelyi kutatásuk OTKA pályázat⁵ és az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj keretében zajlott. Demeter első munkája Sátoraljaújhely 1896–1910 közti társadalmáról 2010-ben jelent meg, ekkor a vertikális és horizontális mobilitást vizsgálta a településen, összevetve Eger példájával.

Jelen kutatásuk célját a monográfia elején fogalmazták meg, ez alapján az 1869-es népszámlálás sátoraljaújhelyi felvételi íveinek adatait elemezve a „vallási és foglalkozási elkülönülés, a lakhatási viszonyok, a gazdasági potenciál és a demográfiai jellemzők térbeli sajátosságainak” (3. o.) feltárását, illetve a jelenségek térképen való megjelenítését tűzték ki. A szerzők munkájukat alapvetően „kísérleti-analitikus” jellegű és módszertani segédanyagnak szánták.

A kutatás során a szerzők a következő kérdésekre keresték a választ munkájukban: kirajzolódott-e vallás szerinti elkülönülés a településen; volt-e foglalkozások szerinti térbeli koncentráció; a gyermekszám eltéréseket mutatott-e a különböző felekezetekbe tartozók, eltérő

foglalkozást űzők közt; a szobaszám és lakósűrűség milyen szociális helyzetről árulkodik; felfedezhető-e korstruktúra a településen; mely rétegnek volt lehetősége cselédet tartani, milyen volt a keresők aránya a családban, a gazdasági potenciál „mutatott-e területi sajátosságokat?” (6. o.) „Az iparosodás előrehaladása hogyan befolyásolja a társadalom tradicionális mintázatát” kérdés már a társadalomszerkezet változásának vizsgálata felé mutat.

A kutatás eredményeire vonatkozó hipotézist írásuk elején lábjegyzetben fogalmazták meg: Sátoraljaújhelyben a foglalkozás választásra, a szerzőpáros véleménye szerint, hatással volt a származási hely és a vallás, ez viszont az iparosodásban élen járó településekre már egyre kevésbé volt jellemző. Néhány további feltételezést az elemzés során olvashatunk – olykor ugyancsak lábjegyzetben vagy zárójelben.

A felhasznált forrást a könyv módszertani fejezetében mutatják be. A sátoraljaújhelyi 1869-es népszámlálási ívekről megtudjuk, hogy 1018 háztartást vettek fel benne és 9900 fő adatait tartalmazza. Az ívekből az összeírtak vallására, életkorára, származási helyére, foglalkozására, foglalkozási viszonyára, tartózkodási helyére, írni-olvasni tudására, családi állapotára vonatkozó adatok nyerhetők ki, emellett a lakás állapotára, szobák számára, vagyis a lakók szociális és vagyoni helyzetére vonatkozó adatokat vizsgálhatunk. Bár az említett forrást már számos kutatás alkalmazta,⁶ legalább rövid felsorolás erejéig célszerű lett volna ismertetni, hogy pontosan mit tartalmazott a felvételi ív fejléce. Lényeges, hogy a lakófél meghatározásának problémájával foglalkoznak, ennek kapcsán röviden érintik a népszámlálás lebonyolításának módját.

A forrást a GIS segítségével elemzik. A szerzők véleménye szerint ez a geoinformatikai szoftver több szempontból kifejezetten alkalmas a történeti források kezelésére, ugyanis az adatok feldolgozásának ütemét és az eredmények vizuális megjelenítését meggyorsítja, illetve kartogramok előállítására is megfelelő. Használata azonban megkövetel bizonyos peremfeltételeket: ebben az esetben fontos volt, hogy a népszámlálás és a térkép szinte egyidejűleg készültek, hiszen csak így volt lehetséges kapcsolómezőket (helyrajzi számokat) találni a térkép és a népszámlálási felvételi ívek között. A GIS szolgáltatja konkrét módszertani újdonságokat az olvasó abban láthatja, hogy a szerzőpáros az 1870-ben készült sátoraljaújhelyi térképet digitális formátumúvá téve az egyes háztartásokat, lakófeleket a hozzájuk tartozó adatokkal együtt hozzárendelte a térkép megfelelő helyrajzi számához, illetve a népszámlálás adatsorait többváltozós statisztikai elemzések, összetett szűrések és kereszttblás lekérdezések segítségével is elemezték.

A források feldolgozásának módját tekintve, a következő munkamódszert választották: először táblázatba foglalták a népszámlálás adatsorait, majd ezeket a GIS adatbázisába konvertálták. Annak érdekében, hogy a GIS adatbázisában a helyrajzi számokkal összeköthető egységeket hozzanak létre, az excel táblából számos adatot elhagytak és csak a családfőhöz hozzárendelhető adatokat rögzítették. Így a GIS adatbázisban egy sorba egy teljes entitás (vagyis egy teljes térképi elemi egység és az azt jellemző adatsor) került. Nem tudták azonban az összes összeírt lakóegységet rögzíteni, ugyanis az 1870-ben készített térkép és a népszámlálási felvételi ívek nem voltak pontosan összhangban, így csak 924 ház és 2149 lakófél került rögzítésre az 1018 ház helyett. Az adatbázisban az egyes sorokba végül a következő adatokat vették fel: „a háztartás/lakófél helyrajzi számát, az utca nevét, a családfő nevét, születési évét, vallását, a feleség, a gyerekek, az alkalmazottak (egyéb keresők) és a cselédek vallását, valamint létszámát, a családfő és az alkalmazottak/egyéb keresők, a szolgáló háznép foglalkozását, születési helyét, a keresők számát, a keresők arányát a háztartásban, a háztartás létszámát, a helyiségek és üzletek számát, a távollevő családtagokat, a családstruktúrát.” (7. o.) A település etnikai mintázatának bemutatására nem vállalkozott a szerzőpáros, ugyanis a forrás ezt nem

tette lehetővé. Az adatbázisból (több típusú) klaszteranalízissel hoztak létre csoportokat, majd átlag- és szórászsámítással, komplex mutatók és diagramok segítségével jellemezték ezeket.

A kötet szerkezetét tekintve öt részre oszlik, bevezetéssel indul, amelyben a már említett célkitűzéseket fogalmazzák meg, ezt követi a módszertani és további három fejezet, amelyekben különböző elemzések segítségével mutatják be a sátoraljaújhelyi társadalmat, annak differenciáltságát.

Az első, módszertaninak nevezett fejezetben a szerzők a kiválasztott térinformatikai program lehetőségeit mutatják be (amelyet fentebb tárgyaltam), illetve az adatbázis korlátairól szólnak. A végén vázolják, hogy miért Sátoraljaújhelyt választották vizsgálatuk célpontjául, ennek kapcsán a település piacörzeti funkcióját, közlekedéscsúszrajzi helyzetét és a városszerkezetében a 19. század folyamán megváltozott jelentőségét emelik ki. Ugyanitt mutatják be az elemzett forrást is. Bár a térbeliséggel mint történeti témával nem foglalkoznak, a térbeli fordulat eredményeit sem taglalják, a térbeliséggel foglalkozó kutatásokkal egybecsengően állapítják meg, hogy a „vizsgálatokban a tér, mint társadalomszervező és a társadalom hierarchiáját tükröző erő jelenik meg” (6. o.).

Bár a szerzőpáros könyve elején említette, hogy a könyv stílusát és szerkezetét nem feltétlenül a történeti írásmód jellemzi, ezt a fejezetet véleményem szerint a fejezetcím nem jellemezte pontosan. Érdeemes lett volna több részre bontani ezt az egységet, hiszen a forrásadottságok ismertetése csak részben, a település bemutatása viszont egyáltalán nem tekinthető módszertani kérdésnek. A migrációs sajátosságok, a népességnövekedés kérdésköre pedig szervezesebben kapcsolódtak volna az elemző fejezetekhez. Úgy vélem, kissé zavarossá tette a fejezetet a számos családod felvonultató példaszorozat, amely már közvetlenül az elemzés eredményeihez kapcsolódik, még ha épp az elemzés korlátaiként kerülnek is említésre.

A második fejezetben (*II. A társadalom szerveződéscének térbeli aspektusai Sátoraljaújhelyen 1870-ben – tematikus térképsorozat*) a GIS segítségével elkészített térképlapokat elemzik. Az első alfejezetben a családfoók vallását vizsgálják, és ez alapján rajzolják meg a település felekezeti tagoltságát. Előrehaladott társadalmi differenciáltságot azonosítanak az elemzés során, ugyanis nem teljesen elkülönülve, de esetenként kisebb, homogén városrészekbe koncentrálódvá voltak megtalálhatóak az egyes vallási csoportok a településen. A következő alfejezetben a háztartásfoók foglalkozását vizsgálják, megállapítva, hogy a városban nem volt olyan előrehaladott az iparosodás mértéke, hogy ez a hagyományos struktúrákat fellazítsa. Vizsgálják a kézművesek, szolgák-napszámosok, hivatalnokok lakhelyeinek városod belüli megoszlását, így megtudjuk, hogy bizonyos szakmák elhelyezkedését a munkafolyamat determinálta, a városi és vármegyei hivatalnokok a városközponóban voltak, de a kocsmák és italmérésék is jobbra itt helyezkedtek el. A szegényebb rétegek a külső lakóövezetekben éltek. A lakóhelyek elhelyezkedését tehát a lakosok társadalmi presztízse befolyásolta a vizsgálat alapján, de arra nem térnek ki, hogy a háztartásfoók presztízscét hogyan definiálják, és pontosan miben mérik (csak az 51. oldalon foglalkoznak ezzel részletesebben). A fejezet harmadik részében a vallási és foglalkozási csoportok szempontjából röviden szólnak a demográfiai viszonyokról, bár a cselédek számával kapcsolatos megjegyzésük inkább a presztízscról szóló elemzéséhez tartozik. A negyedik alfejezetben a lakhatási viszonyokat vizsgálva arra mutatnak rá, hogy a település képe kispolgári, agrárjellegű mutatott és az egy lakóféltre eső átlagos szobaszám a paraszti világban mértől alig tért el. A lakóscűrűség a belvárosban volt a legalacsonyabb, a peremterületeken a legmagasabb. Az ötödik részben a migrációs stratégiák felekezeti megoszlásra gyakorolt hatását, a nem helyben született lakosok foglalkozási megoszlását, az intergenerációs mobilitási lehetőségeket, a bevándorlási forrás- és célterületeket, a „migráns vegyesházasságokat” vizsgálják. Kérdéses, hogy esetenként miért így nevezik meg az exogám

házasságokat, vagy miért nem fejtik ki a fogalomhasználatuk indítékait, emellett pedig az intergenerációs mobilitás fogalmát sem alkalmazzák. Az elemzés eredményeként megtudjuk, hogy „a városban a felekezeti viszonyok jelentős módosuláson mentek keresztül 1840–1910 között”. A migráció házasságra gyakorolt hatását tekintve az izraeliták képezték a leginkább belterjes közösséget, míg az evangélikus házasságok nagy részénél az egyik fél nem helyi születésű volt. A kézművesek közt a helyben születettek aránya magas és jellemzően helyi születésű feleséget választottak. A bevándorlásban a férfiak nagyobb számban vettek részt, illetve a városba érkezők közül többen kerültek be az elitbe, mint a helyiek közül – ezt az iparosodás sajátosságaként határozzák meg. Az intergenerációs mobilitást tekintve jó eséllyel tudtak a fiúk az apjuknál magasabb társadalmi státusba kerülni (a középosztálybeliek harmada tudott feljebb kerülni a társadalmi ranglétrán, az alacsony osztálybelieknek pedig 20-30%-a). A reformátusok esetében kiemelik, hogy „a rosszabb demográfiai mutatóikat (...) a bevándorlókkal ellensúlyozták”, amely megfogalmazás viszont nem túl szerencsés. Az utolsó alfejezetben „a társadalom komplex, egy főre jutó gazdasági potenciálon és automatikus klaszterezéson alapuló térbeli mintázatát” mutatják be, ehhez három vizsgálatot végeztek el. Egyrészt a foglalkozások és ezek hierarchiája alapján állítottak össze rangsort, másrészt kiszámolták az egy főre jutó gazdasági potenciált, illetve létrehoztak csoportokat automatikus klaszterezéssel. Az elemzésből kiderült, hogy a városszerkezet egyközpontú volt a gazdasági potenciál alapján és a város szélei felé az egyes családok életminősége romlott. A második fejezet végén láthatjuk az elemzés alapjául szolgáló tematikus térképlapokat.

A harmadik fejezet (*III. A társadalom rétegződésének vagyoni, vallási és demográfiai sajátosságai Sátoraljaiújhelyen 1870-ben*) első két alfejezetében a mutatók számításának módját és az egyes változók közti korrelációk mértékét mutatják be a szerzők, illetve külön felhívják a figyelmet a származtatott mutatók használatából és a csoportképzésből adódó problémákra. A továbbiakban ugyanis ezeket a foglalkozási csoportokat elemzik, nem a népszámlálásban feltüntetett foglalkozási csoportokat veszik alapul. A vizsgálat megbízhatóságával kapcsolatos kétségeket is ismertetik, az elemzéshez ugyanis a foglalkozás megítélése szerint sorolták a foglalkozásokat kategóriákba, továbbá automatizált klaszterképzési eljárást is alkalmaztak. Homogén kategóriákat azonban nem minden esetben volt lehetséges kialakítani, ezért szükséges volt a csoportok belső differenciáltságát is vizsgálni. A kiértékelésekhez az SPSS programot használták, ennek révén nyílt lehetőségük az automatizálható matematikai-statisztikai vizsgálatok elvégzésére. Az elemzés célja az volt, hogy bemutassák az egyes „társadalmi csoportok közötti különbségeket” és „a csoporton belüli differenciáltság fokát” (51. o.). A harmadik alfejezetben bemutatják a „presztízs és foglalkozás alapján kialakított hipotetikus (prekonceptiózus) társadalmi csoportokat.” Ehhez olyan táblázatot hoztak létre, amelyben szektorális és vagyoni alapon helyezték el az egyes foglalkozáscsoportokat. Az alfejezetben megtudjuk, hogy hány főt soroltak be az egyes csoportokba, milyen volt az egyes csoportokban a helyiek aránya. A vizsgálatból kiderült, hogy a kézművesek és a kereskedők-vendéglősök csoportjában voltak a legjelentősebbek a vagyoni különbségek. A negyedik alfejezetben az egy főre jutó gazdasági potenciál alapján kialakított csoportokat mutatják be vagyonuk (cselédszám, szobaszám, keresők száma) és a gyerekszám alapján. Ehhez Ward-féle módszerrel hoztak létre klasztereket (13 csoportot alkottak az egy főre jutó gazdasági potenciál alapján), de alapvetően az derült ki az egyes csoportokról, hogy azok legkevésbé sem homogének, a visszaosztályozás is ezt a heterogenitást erősíti. A hatodik alfejezetben ebből a klaszterezési eljárásból kiindulva hoztak létre három nagyobb klasztert, véleményem szerint szerencsésebb volt a nagyobb klasztereket alkalmazni, hiszen a 13 csoport nem csak heterogén volt, de számos egymás melletti csoport között egészen kis különbségek rajzolódtak

ki. Az ötödik részben lakófelenkénti adatokat számoltak: a keresők arányát, az egy szobára jutó lélekszámot, a cselédszámot, a munkatársak számát, a gyermekarányt, és az ezek közötti együtt járásokat, illetve a vallás és vagyoni helyzet összefüggéseit, továbbá bemutatták a családfők korstruktúráját. A szerzőpáros arra az eredményre jutott, hogy a „lakófelek fele az átlagnál szegényebb volt” és a vagyoni mutatók alapján a társadalom igen differenciált képet mutatott (61. o.). A foglalkozások alapján képzett csoportok presztízse és vagyoni helyzete közötti összefüggést is elemezték, ebből kiderült, hogy a „városi és vármegyei elit” vagyonát tekintve magasan kiemelkedett a csoportok közül. A szegényebb családok esetében gyakorta kevesebb keresőt találtak, az viszont nem derült ki, hogy ez az eredője vagy az eredménye volt a szegénységnek. Fontos kijelentést tettek a foglalkozási csoportok vagyonosságát vizsgálva: „Sátoraljaújhelyre aligha mondhatjuk, hogy 1870-re lezajlott a polgári átalakulás.” Ebben az alfejezetben is vizsgálnak automatikus klaszterezéssel létrehozott csoportokat, a Ward-féle elemzéshez képest az elemzés pozitívuma, hogy kevesebb (hat) klasztert hoztak létre és ezeket a további elemzés (a vagyonosság egyéb tényezőkkel való összefüggései) előtt jellemezték, ezek tehát jobban körülhatárolható csoportokat jelenítettek meg. Ezt követően felekezetenként, utcánként, életkor alapján vizsgálták a vagyonosságot, gyermek- és cselédszámot, a szobák számát. A fejezet utolsó alfejezetében „az egyes vagyoni és demográfiai csoportok belső differenciáltságát” elemezték, hiszen a szerzők szerint az átlag keveset árul el az egyes csoportokról, s csak a szórás utal arra, hogy a bemutatott csoportok egyáltalán nem voltak homogének. Ahhoz, hogy ezt a heterogenitást be tudják mutatni, az automatikus klaszterezések csoportjait használták (a Ward-féle klaszterezés 13 kategóriáját három nagyobb csoportba sorolták). Az alfejezet végén a mesterséges kategóriák helyett vizsgálták az egyes vallások és családok szobaszámának különbségeit is, ebből kiderült, hogy az izraeliták enyhén felülreprezentáltak voltak a 2-3 szobás lakófelek közt, míg a görög katolikusok jelentős része fél szobás lakásban élt. Az izraeliták körében a gyermekszám feltűnően magas volt, míg az evangélikus családok közel fele gyermektelen volt. Az egyes utcák vagyoni, korcsoport szerinti, szobaszám szerinti elemzése a második fejezetben, a térképlapok elemzése során levont konklúziókat egészítik ki.

A negyedik fejezetben (*IV. Az egyes foglalkozások közötti és a foglalkozáson belüli vagyoni és demográfiai különbségek*) a népszámlálás során használt foglalkozási csoportokat vizsgálták (szemben a harmadik fejezetben klaszteranalízissel létrehozott, presztízis alapján alkotott csoportokkal), a lakosság vagyoni, demográfiai, szociológiai helyzetét térképezték fel. A foglalkozási csoportok nagy száma miatt reprezentatív mintavételt alkalmaztak, tehát 30 foglalkozást kiemelve végezték az elemzést. Az első alfejezetből megtudjuk, hogy az adatok alapján a sátoraljaújhelyi iparosodás korlátozott mértékű volt. Számos meglepetéssel szolgált az elemzés: kiderült, hogy a „mosónők, varrónők, kenyérsütők” helyzete a vártnál jobb, a tanítók és tanárok helyzete a kézművesekéhez hasonlított, az altiszti réteg gazdasági potenciálját tekintve pedig kiszolgáltatottabb, hiszen nem tudtak önálló egzisztenciát kialakítani. Szintén sor került a korábbi mutatók (gyermekszám, szobaszám, cselédszám stb.) szerinti elemzésre. Megtudjuk a vizsgálatból, hogy a mérnökök és kereskedők vagyona alig volt átlag feletti, viszont az ügyvédek és birtokosok mellett a szűcsök, takácsok és kocsmárosok a gazdagabb réteghez tartoztak. A mézárósok, tímárok és kapások esetében kifejezetten magas volt a lakósűrűség, míg a gazdagabb csoportot képező orvosok és a rossz kereseti lehetőségekkel rendelkező varrónők esetében volt a legkisebb. Kiugróan magas az ügyvédekénél és az orvosoknál a cselédek száma, magas emellett a birtokosoknál a cselédszám. Fontos pontja az elemzésnek az egyes foglalkozási csoportok átfogó jellemzése, például: „a csizmadiák átlag feletti gyerekszámmal és háztartásonkénti gyermekarányával, de átlag alatti vagyonnal rendelkeztek. A szabók az át-

lagnál szegényebbek, fiatalabbak és kisebb szobaszámmal rendelkeztek” (98. o.), hiszen így az egyes foglalkozási csoportok jellemzői jól körvonalazódtak. A könyv utolsó alfejezete az egyes foglalkozások belső differenciáltságát méri (akárcsak a harmadik fejezet utolsó részében), vizsgálva a vallás szerinti megoszlást, a lakósűrűséget, gyermekszámot, vagyoni helyzetet, a keresők megoszlását, a cselédek és alkalmazottak számát. Az ügyvédek és mérnökök között a reformátusok voltak megtalálhatóak legnagyobb számban, a rossz vagyoni helyzetű kapások és napszámosok többsége görög katolikus, a vargák csoportja viszont kifejezetten heterogén képet mutatott felekezeti szempontból. A lakósűrűség nemcsak az egyes foglalkozások közt mutatott differenciált képet, hanem az egyes foglalkozási csoportokon belül is. A lakósűrűség, gyermekszám és vagyoni helyzet korreláltak, az ügyvédek, orvosok és mérnökök körében számos gyermektelen háztartás volt, így az egy főre jutó vagyon értéke nőtt.

A kötetet mégis befejezetlennek érezheti az olvasó, mert az utolsó, elemző fejezetet nem követi összegzés, amelyben a kötet elején vázolt kérdésekre a szerzők ismét reflektálnak, illetve a GIS történeti kutatások során való alkalmazásának lehetőségeit számba veszik. Emellett, mivel hiánypótló kutatásra épülő, monografikus munkáról van szó, szükséges lett volna bibliográfiát mellékelni a könyv végére.

A könyv fejezeteinek áttekintése után tegyük fel a kérdést: miben hozott újat a korábbi munkákhoz képest Bagdi Róbert és Demeter Gábor műve, hogyan teljesítették vállalásaikat, s a választott módszer, a GIS használata elősegítette-e a sátoraljaujhelyi társadalomszerkezet megismerését?

A digitális térképi kimenet megvalósítása, a sátoraljaujhelyi népszámlálási adatok adatbázisba rögzítése és hozzáférhetővé tétele igazán jelentős eredménynek tekinthető. A történészek körében, úgy vélem, az eddig nem bevett matematikai műveletek alkalmazásának bemutatása és a GIS történeti források feldolgozására való használata új utakat nyitott a népszámlálások feldolgozási lehetőségei között. Ezek tehát olyan fontos érdemei a munkának, amelyekkel útmutatásul szolgálhatnak a jövőben a népszámlálásokat kutató történészek számára. Célkitűzésüket, miszerint a társadalom differenciáltságát akarták bemutatni különböző mutatók alapján statisztikai elemzéssel és térképen való ábrázolással, maradéktalanul teljesítették.

Bár a szerzők hangsúlyozták munkájuk kísérleti jellegét, annak „száraz és analitikus” voltát, a matematikai műveletekben kevésbé jártas olvasó is felvethet néhány szempontot, amely teljesebbé tehetné a elemzést. A vizsgálatokhoz szükséges volt, hogy a természetszerűleg heterogén képet mutató sátoraljaujhelyi társadalmat különböző kategóriákba sorolják. Véleményem szerint e különböző csoportosítások alapján elvégzett elemzéseket célszerűbb lett volna nem a csoportkialakítás módszere alapján fejezetekbe sorolni, hanem az egyes alfejezetekben vizsgált hasonló csoportok jellemzését egymás mögé helyezni. Bár kétségteljesen máshogyan csoportosították a szerzők a sátoraljaujhelyi társadalmat, mint a népszámlálás rögzítői (a presztízst vették alapul, illetve automatizált klaszterezést használtak), mégis úgy vélem, hogy ugyanazon szempont volt az elsődleges csoportosítási kritérium: a foglalkozás. A kötet szerkezetét tekintve tehát a II/2., III/3., III/4. és a IV/2. alfejezeteket egymás mellett kellett volna tárgyalni, vagy akár a teljes negyedik fejezetet beolvasztani a III. fejezetbe, hiszen a szerzőknek egyébként is céljuk volt, hogy rávilágítsanak: a korabeli kategóriák kialakítása és a klaszteranalízis révén felállított csoportképzés más elvek alapján működött, ám hasonló eredményeket produkálhat. (Bár a szerzőpáros reflektál a népszámlálások összeállításakor létrehozott foglalkozási kategóriák esetlegességére is, Tóth Zoltán ezzel kapcsolatos hiánypótló elemzésére⁷ nem utaltak.) Gördülékenyebb, átláthatóbb lett volna ezeknek a csoportoknak a bemutatása, ha nem ennyire tagoltan teszik azt a szerzők.

További probléma véleményem szerint a foglalkozások szerinti vizsgálat során, hogy a cselédek és a segéderők nem kerülhettek be önálló lakófélként az adatbázisba, így a foglalkozások szerinti vizsgálatból is kimaradtak. Mivel ez a réteg a foglalkozással rendelkezők közel 18%-át jelentette, ha bekerültek volna a vizsgálatba, az jelentősen módosította volna a képet a település foglalkozási szerkezetéről.

A térbeliség vizsgálata során a szerzőpáros egyrészt égtájak és főutak szerint utalt bizonyos csoportok településen való elhelyezkedésére, másrészt utcák szerint is vizsgálta a társadalmi csoportok jellemzőit. A nagyobb egységek megragadását a kartogramok elősegítették, viszont az utcákhoz kapcsolódó elemzésekhez érdemes lett volna az 1870-es térképet olyan méretben közreadni, amelyen az utcanevek olvashatóak. Ennek hiányában ugyanis nehezen követhető az (olvasó számára térben nem elhelyezhető) sok utcát felvonultató diagramok elemzése. Ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy az utcák elemzése során kirajzolódó, kivételesen homogén képet mutató területek és a jelentősen eltérő szociális jellemzőkkel bíró társadalmi csoportokat egységesítő utcák feltérképezése fontos eredménynek tekinthető. Érdekes lett volna esetleg olyan forrásokat is keresni (vagy ezek hiányára utalni), amely a korszakban élők városi térbeli egységekről alkotott elképzeléseit tükrözték, és ezeket az egységeket összevetni a kartogramokon kirajzolódó képpel.

A szerzők fogalomhasználatát tekintve néhány kérdés szintén felmerül a recenzióban. A 7. oldaltól kezdve használják az „alkalmazottak” kifejezést, zárójelben elhelyezik mellette az „egyéb keresők” szavakat is, majd a továbbiakban a „munkatársat” is alkalmazzák e kategória megnevezésére, illetve a fenti fogalmak a „segéd” kategóriájával egyenrangúként jelennek meg. Célszerű lett volna röviden tisztázni, hogy ezeket a fogalmakat szinonimaként akarják-e könyvük során alkalmazni, vagy egy korabeli kategória megnevezését emelik át, mert a szavak mai értelmét tekintve kérdéses, hogy a hierarchiát tekintve egyenrangú viszonyt kifejező „munkatárs” és a hierarchiában alacsonyabb szinten álló „alkalmazott” miért kerültek azonos csoportba. Zavaró a 100. oldalon használt „mészárosok társadalma” kifejezés, hiszen az egyes foglalkozási csoportokat sajátos jellemzőik megléte alapján sem sorolhatjuk önálló társadalmakba.

Néhány jelenséget érdemes lett volna alaposabban megmagyarázni. A 62. oldalon a szerzők kijelentik, hogy „ezek alapján Sátoraljaújhelyre aligha mondhatjuk, hogy 1870-re lezajlott a polgári átalakulás – éppen hogy elkezdődött”, ám a polgárosodás folyamatának bonyolultságára, az ezzel kapcsolatos, a témakörben írt szerteágazó irodalomra egyáltalán nem utalnak. A „polgári átalakulás” fogalmát nem definiálják, pedig a fenti, lényeges megállapítást érdemes lett volna alaposabban elhelyezni a polgárosodásról szerzett eddigi ismereteink között. Természetesen a munka kísérleti jellege miatt nem várható el, hogy a szerzők „minden szálát elvarrjanak”, de ezek a kijelentések kevésbé tűnhetnek megalapozottnak, ha nem tartozik hozzájuk tartalmasabb kifejtés.

A gyermekek kapcsán felmerül, hogy akár kereső kategóriába is eshettek, viszont a gyermekek csoportját pontosan nem határozták meg. Érdemes lett volna az életkor alapján kategorizálni, hogy kit tekintenek annak, ezzel kapcsolatban csak utalás történt az inasok kapcsán. Viszont az inasok életkor szerinti keresőként vagy gyermekként való feltüntetését nem tartom jó megoldásnak, érdemes lett volna ezt a kategóriát alkalmazottként egyben kezelni. Egy ponton a szerzők „önálló háztartást vezető inasokat” említenek (18. o.), amely ellentmondásosnak tűnik fel első olvasatra, amennyiben valóban létezett a jelzett jelenség, ezt mindenképp alaposabban ki kellett volna fejteni.

A könyvben nagyszámú térkép és diagram található, ám sajnos csak a térképek színesek. Bizonyára pénzügyi okok álltak a háttérben. Hiánypótló jellegű, hogy a könyv a világhálón

teljes egészében elérhető és a diagramok a pdf változatban színesek⁸ – mégis sajnálatos, hogy a sok munka eredményét a szürke diagramok csorbítják. További hiányérzete támadhat az olvasónak, annak kapcsán, hogy bár minden diagram és táblázat megnevezést kapott, esetenként érdemes lett volna az egyes sorokat/oszlopokat is külön megnevezni, legalábbis a klaszterek betű- vagy számkódjait feloldani. A szerzők gyakorta alkalmaztak arányok szerinti csoportosítást, indokolt lett volna az egymáshoz arányított változókat ebben az esetben (akár számszerűen) is feltüntetni. A II/2. táblázat egyik rovatában önálló kategóriaként szerepelnek a kézművesek, majd egy másik sorban a szabók és csizmadiák is így jelennek meg, a szerzőknek reflektálniuk kellett volna erre a látszólagos ellentmondásra.

Több olyan táblázatot találunk, amelyekben az időintervallumok jelölésénél egymást részben fedő korszakokat tüntettek fel, pl. III/55. táblázat: „1820–1830, 1830–1840 stb.” Így kérdésként merül fel, hogy pl. az 1830. év adatai valójában melyik kategóriába esnek? A számos diagram, térkép, táblázat és az ezekhez fűzött magyarázatok alkotta társadalomkép azonban mozaikossá vált azáltal, hogy az eredményeket az egyes alfejezetek végén nem összegezték, ahogyan például az idézett kézművesek esetében tették a 98. oldalon. Hasznos lett volna a kötet végén – néhány jellemzőt kiemelve – összefoglalni a sátorlajújhelyi társadalomról szerzett ismereteket – így adva összképet a heterogén sátorlajújhelyi társadalomról, amely differenciáltsága ellenére is bizonyára szerves egységként működött a 1869-es népszámlálás felvételének idején.

A táblázatokkal és diagramokkal tűzdelt könyv Granasztói György szavait juttathatja az olvasó eszébe: „Hová és hogyan kövessük azokat, akik mostanában például a kvantifikációval, netán matematikai modellekkel »kábitanak« bennünket, táblázatokot, képleteket, grafikónokat öntenek eléink? (...) A matematikai eljárások használata tágabb értelemben a matematika nyelvének bevezetése, nem változtatott a történetírás lényegén. Nem helyettesíthetik azt a fajta összegezést, amelyre csak a történész képes, s amelynél majdnem mindegy, hogy milyen nyelven történik. A lényeg az, hogy az eredmények közlése legyen összefüggő és érthető.”⁹ A történészek számára tehát nem idegen a matematikai műveletek alkalmazása, de az eredmények interpretálásnak módja bizonyos formai követelményeknek meg kell, hogy feleljen. Bagdi Róbert és Demeter Gábor azonban mintha már célkitűzéseik megfogalmazásakor elhatárolódtak volna ettől a közlésmódtól: „A választott módszerek miatt a dolgozat történész szemmel száraz és analitikus jellegű, azonban szociológiai, demográfiai és történeti földrajzi szemléletű írásoktól e módszerek (...) aligha idegenek” (3. o.). Ez viszont újabb problémához vezet át: vajon kiknek szánták elsősorban könyvüket a szerzők, ha nem a történészeknek?

Historiográfiát nem írtak és azt sem jelölték meg, hogy pontosan mely iskolához, tudományterülethez tartozónak vélik munkásságukat. Ezt a problémát a munka kísérleti jellege magyarázhatja, de épp egy ilyen munka esetében véleményem szerint érdemes lett volna megszólítani azt a csoportot, akiknek a „segédanyagot” ajánlják, a további kutatásokhoz. Közelíthettek volna a várostörténet-íráshoz, ettől azonban elhatárolódtak, mert feldolgozási módszereik miatt a kutatásuk e területtel nem rokonítható. „Összességében e kötet társadalomtudományi és földrajzi módszerek segítségével vizsgálja történeti folyamatok jellegzetességeit egy iparosodó kisvárosban.” (3. o.) – írják, anélkül, hogy bármely tudományterülethez közelítenének. Bár a történeti földrajzhoz sem illesztik be munkásságukat, a módszertani dilemma a történeti földrajz önmeghatározásának problémáját idézheti: „A történeti földrajzról is felmerülhet a kérdés, hogy ez a két rész tudomány módszertani kereteinek lecsupaszítása-e, tehát bizonyos módszereket kiemel mindkét tudományból. (...) Vagy pedig olyan új módszereket is beemel, amelyekre akár a történelem, akár a földrajz önmagában nem fogékony. (...) De egy történeti munka alapos jegyzetelés nélkül nem áll meg, ugyanakkor a történeti földrajzi

munkákban gyakran elég egy zárójeles megjegyzés. Kérdés, hogy a történeti földrajz nem egy felszínebb, vulgárisabb képet ad-e a dologról? (...) Ugyanakkor új módszereket is használ, mert a statisztikai forráskezelés többletet nyújt.”¹⁰ Bagdi Róbert és Demeter Gábor könyve felszínességgel egyáltalán nem vádolható, de bizonyára érdemes lett volna jobban közelíteni a módszert a történettudományéhoz. A feltárt forrás és jelenségek ugyanis elsősorban a társadalomtörténeti érdeklődésű kutatók figyelmét keltik fel, akár a módszertan követése, akár az elemzés összehasonlító vizsgálatokba való bevonása során.

Összegezve a Bagdi Róbert és Demeter Gábor könyvről írtakat, ki kell emelni, hogy az elvégzett munka jelentős eredményeket hozott Sátoraljaújhely társadalmával kapcsolatban. Az adatok alapján számos fontos következtetést vontak le, sok összefüggést fedeztek fel a sátoraljaújhelyi társadalom működésével kapcsolatban. A kartogramok elősegítették a társadalom térbeli elhelyezkedésének bemutatását. Módszertanát tekintve a történeti földrajz tudományterületéhez közelítőnek tekinthetjük a munkát, de témájából ítélve elsősorban társadalomtörténészek, várostörténészek érdeklődésére tarthat számot. További történeti szakirodalom bevonásával, néhány jelentős megállapításuk alaposabb körülményekkel jobban közelíthettek volna a társadalomtörténeti iskolákhoz és a számok mögül talán jobban kirajzolódt volna Sátoraljaújhely 1869-ben pillanatképszerűen megörökített társadalma is.

Jegyzetek

- 1 Demeter Gábor – Bagdi Róbert: A társadalom differenciáltságának és térbeli szerveződésének vizsgálata Sátoraljaújhelyen 1870-ben (A GIS lehetőségei a történeti kutatásokban). A szerzők kiadása, Debrecen – Budapest, 2016. 112 o. ISBN 978-963-12-5029-9. A szerkesztő megjegyzése: a kötetet lapunk Polcra való rovatóban korábban röviden bemutattuk: Zempléni Múzea, XVII. évf. 1. szám, 2017. tavasz, 100. o. A városnév helyraggal ellátott formája helyesen: Sátoraljaújhelyben.
- 2 A szerzők következetesen 1870-es népszámlálásként nevezik meg a felhasznált forrást, bár korábbi, ezt a forrást feldolgozó publikációjukban még 1869-es népszámlálásként határozták meg: Bagdi Róbert – Demeter Gábor: Sátoraljaújhely migráns és helyi társadalma az 1869. évi népszámlálás alapján = Történelmi Szemle, 57. évf. 2015. 3. szám, 381–410. o. Erre a problémára érdemes lett volna reflektálniuk, hiszen többféle elnevezés alkalmazható az 1869. III. törvénycikk értelmében végrehajtott népszámlálás hivatkozása során: „A népszámlálás elnevezésében már a kezdetektől váltakozó volt a gyakorlat. A szakirodalomban »1869. évi«, »1870. évi«, »1869/70. évi« és a legpontosabb »1870. év elején végrehajtott« megjelölések szerepeltek.” Vö.: Pálházy László: Az 1869. évi népszámlálás. In: Sebők László (összeállította): Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai. Telemi László Alapítvány – KSH, Budapest, 2005. VII. o.
- 3 Bagdi Róbert – Demeter Gábor – Tringli István: GIS adatbázis építése és lehetőségei a történeti kutatásokban: vallási és foglalkozási szegregáció és lakhatási differenciák térbeli sajátosságainak vizsgálata Sátoraljaújhelyen az 1869-es népszámlálás adatainak térbeli megjelenítésével. In: Pap József – Tóth Árpád (szerk.): Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon. Rendi társadalom – polgári társadalom 28. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2014. évi, egri konferenciájának kötete. Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 2016. 61–81. o.
- 4 Sajnálatos módon a közelmúltban zajlott MOSAIC-projektről nem emlékeztek meg, a projekthez való viszonyulásukról így semmit sem tud meg az olvasó. Lásd: Őri Péter: Magyarország társadalma 1869-ben. A MOSAIC-projekt magyarországi adatbázisa = Demográfia, 55. évf. 2012. 4. szám, 292–315. o.
- 5 Az OTKA kutatás 2015–2017 között zajlott: OTKA K111766 Térinformatikai rendszer kiépítése Magyarország és az Osztrák-Magyar Monarchia történetének tanulmányozásához (1869–1910). A projekt vezető kutatója Demeter Gábor volt.
- 6 Pozsgai Péter: Család, háztartás és tulajdon Torna vármegyében a 19. század második felében. In: Történeti Demográfiai Évkönyv. KSH, Budapest, 2000. 166–225. o.; Csorba Csaba: Sátoraljaújhely társadalma az 1869-es népszámlálás tükrében. In: Széphalom 11. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve. Szerkesztette: Kovács Dániel. Sátoraljaújhely, 2001. 121–136. o.; Sebők László (összeállította): Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai. Telemi László Alapítvány – KSH, Budapest, 2005.; Pozsgai Péter: „Helybeliek” és „idegenek”: községi illetőség Torna megyében az

1869. évi népszámlálás háztartási lajstromai alapján = Korall, 34. szám, 2008. 68–101. o.; Horváth Gergely Krisztián: Város a városban: főhercegi ingatlanok és lakóik Magyaróváron az 1869. évi népszámlálás tükrében. In: H. Németh István – Szívós Erika – Tóth Árpád (szerk.): A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2010. évi, Kőszegen megrendezett konferenciájának kötete. Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 2011. 249–257. o.; Gyimesi Réka: Mohácsi háztartás-rekonstrukció: az 1869-es népszámlálás felvételi íveinek feldolgozása = Demográfia, 57. évf. 2014. 2–3. szám, 183–212. o.

7 Tóth Zoltán: Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatisztikában = Statisztikai Szemle, 65. évf. 1. szám, 1987. január, 62–85. o.

8 http://real.mtak.hu/34623/1/SAUH_TERKEPEK8_u.pdf 2018.08.21.

9 Granasztói György: A történelem és a mérés – egy modell korlátai = Történelmi Szemle, 21. évf. 1978. 2. szám, 314, 327. o.

10 Gál Zoltán véleménye. In: Beluszky Pál – Frisnyák Sándor – Gál Zoltán – Győri Róbert – Hajdú Zoltán – Rácz Lajos – Szilágyi Zsolt (résztevők): Mi a történelmi földrajz és kik a történelmi földrajzosok? Kerekasztal-beszélgetés a történelmi földrajzról az MTA Regionális Kutatások Központja Budapesti Osztályán 2007. szeptember 3-án = Korall, 31. szám, 2008. 14. o.